

Erken Modern Dönem Osmanlı'da Kamu Mekânı Üzerinde Mücadele: Kahvehane Yasaklamaları*

Ahmet Yaşar**

Osmanlı geleneksel toplum kültürünü şekillendiren saray, medrese ve cami dışında, “sivil” bir anlayışla 16. yüzyılın ortalarında İstanbul şehir hayatına dâhil olan kahvehane, yönetici elitin gözünde toplumdaki birçok problemin sorumlusu ve toplumsal düzenin bozulmasının nedeni olarak görüldü.¹ Bu yazıda erken modern dönem Osmanlı İstanbul’unda kahvehanelerin dini ve idari elit tarafından toplumsal düzene ve kamusal ahlaka karşı neden bir tehdit olarak algılandığı üzerinde durulacak ve aşağıdaki sorular irdelenecektir. Kahvehane niçin siyasi iktidarın tepkisini çekti ve bir dizi yasaklama ile karşı karşıya geldi? Siyasi iktidar kamu mekânı üzerinde ne türden bir güç gösterisi yapmaktaydı? Siyasi iktidarın bu güç gösterisi zaman içerisinde ne tür bir değişikliğe uğradı?

I. Kahve ve Kahvehane'nin Algılanması

Kahve ve kahvehaneye, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dini ve siyasi otoriteler tarafından olumsuz bir anlam atfedildiği iddia edilir. Bu hususta en çok tekrar edilen referans Katip Çelebi'nin *Mizânu'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk* (1067/1657)² isimli eserindeki anekdottur. Bu anekdota göre 950/1543 yılında İstanbul limanında ilk ortaya çıktığında kahveye karşı bir fetva çıkarılmıştı. Fetvada, kömürleşene dek ateşte kavrulması ve fincanın elden ele

* Ahmet Yaşar, “Erken Modern Dönem Osmanlı'da Kamu Mekânı Üzerinde Mücadele: Kahvehane Yasaklamaları” Yayınlanacak Tebliğ Metni, *Uluslararası XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül Ankara 2006

** **Öğr. Gör.** Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Osmanlı kahvehane literatürü için, bkz. Ahmet Yaşar, “Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü”, *TALİD Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 6, Güz 2005, s. 237–256. Osmanlı kahvehaneleri ile ilgili olarak ayrıca şu çalışmalara bakılabilir. Cengiz Kırılı, “The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845”, Doktora Tezi, The State University of New York at Binghamton, 2000; Uğur Kömeçoğlu, “Historical and Sociological Approach to Public Space: The Case of Islamic Coffeehouses in Turkey”, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001; Ahmet Yaşar, “The Coffeehouses in Early Modern Istanbul: Public Space, Sociability and Surveillance”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003; Serdar Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar (1930-1945)*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006.

² Katip Çelebi, *Mizânu'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk* (1067/1657), haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

geçirildiği toplantılarda içilmesi dolayısıyla kahveye bir yasaklama getirilmiş ve sonrasında kahve taşıyan gemiler batırılmış ve yükü denizin dibine boşaltılmıştır.³

Bu zikredilen fetvanın verilmiş tarihi net olarak bilinmemesine rağmen, sözde fetvası dolayısıyla Şeyhülislam Ebussuud Efendi (1490-1574) hiç de hakketmediği kötü bir ün kazanmıştır. Halbuki mezkur anekdot, 1540'ların bir tarihi vakasını anlatmanın ötesinde, yazıldığı dönemdeki dini ve siyasi otoritelerin yeniliklere karşı çıkışlarıyla ilgili gözükmektedir. Kahve içecek olarak bir yenilik olduğu için, dini liderlerin hemen bir tepki geliştirdiklerini öngörmektedir. Öte yandan, Saraçgil'in vurguladığı üzere, Ebussuud'un kahveye karşı olumsuz tutumunun gerçekliği hususunda bazı belirsizlikler gözükmektedir.⁴ Nitekim kahvenin 16. yüzyılın ilk yarısında ılımlı bir şekilde İstanbul'a girdiğine dair deliller vardır. Saraçgil'in sunduğu aşağıdaki fetva tarihsizdir, ancak içeriğinden 1550 öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Mes'ele: [Büyük Müftü (Şeyhülislam) Arap ülkelerinde, Mekke ve Medine'de giderek yaygınlaşan kahve kullanımı konusunda ne düşünüyor? Kullanımı haram mı, değil mi?]

El-Cevap: [Allah'tan ve günaha girmekten korkanlar kahveyi sefihler ya da sarhoşlar gibi içmez, sağlık ve esenlikleri için içerler; kahveyi bu amaçla tüketenler için bir engel yoktur.]⁵

Fetvadaki soru, kahvehanelerden ziyade kahvenin Mekke ve Medine'deki tüketimini sorgulamaktadır ve sadece kahve tüketiminin meşru olup olmasının nedenlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu fetvanın içeriği, kahvenin İstanbul'a geldikten sonra bu fetvanın verildiğini ve kahve tüketiminin meşru olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Nitekim, bu fetvada kahvenin bireysel olarak sağlık ve afiyet için tüketilebileceği yönünde bir tutum deruhte edilmektedir. Dolayısıyla, ulemanın ya da yönetici elitin menfi duruşu kahvenin bireysel tüketimine mi yoksa kahvenin kamusal olarak tüketildiği kahvehanelere mi karşı olduğu sorusu anlamlı bir hal almaktadır.

³ Katip Çelebi, *Balance of Truth*, ed. G. L. Lewis, London: George Allen and Unwin, 1957, s. 60.

⁴ Ayşe Saraçgil, "Kahve'nin İstanbul'a Girişi: 16. ve 17. Yüzyıllar," Helene-Desmet Gregoire and François Georgeon (eds), *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Meltem Atik ve Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999 ss. .

⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, no: 1546. Aktaran, Saraçgil, s. 31.

Öte yandan, Ebussuud'un kahveyi onaylamaz görülen fetvalarında, kahve içmeğe doğrudan değinilmez, bilakis kahvehane ön plana çıkarılır. Aşağıdaki fetva kahvenin kötü imajının kahvehaneyi çağrıştıran 'oyun' ve 'sefahat' ile ilişkilendirilmesinden kaynaklandığını göstermektedir.

Mes'ele: [Kahvehanelere ehl-i hevâ cem' olup, ayrı meclis kurup, satranç ve tavlâ ve bunun emsâli mâlâyâ'ni kelimât edip, bu ettiklerinin hurmetini hatıra getirmeyip, istihfâf edip, bu makûle hâl ile kahve helâl i'tikâd edenlere şer'an ne lâzım olur?]

El-Cevap: [Cümlesine subhânehû ve te'âlâ hazretlerinin, melâike-i kirâmın ve cumhûr-i ehl-i islâmın lâ'neti lâhik olur.]⁶

Kahvehaneler asıl eleştiriye hedef olan olunca, takip eden fetvada görüldüğü üzere Ebussuud'un fetvalarının tonu da bir hayli sertleşmektedir.

Mes'ele: [Pâdişah-i din-penah (zilli zalîli ilah) hazretleri, kahvehaneleri kerrât ve merrâtla men' etmişler iken, memnu'lar olmayıp, taife-i evbâştan ba'zı kimseler vech-i ma'aş için kahvehaneler tutup, hengameleri germ olmak için yanlarına yalın yüzlü şakirtler alıp, tavlâ ve satranç gibi ba'zı alat-i lehv ü tarab müheyya ve müretteb edip, şehrin ehl-i neva, siyehkar ve saderüv halî-ül-izarları cem' olup, berş afyon ve bengi ma'cün ekl eyleyip, üzerine, kahveler içip, kıvamlarında oyuna ve fûnün-i ekazibeye iştigal eyleseler, eda-i salat-i mektübede ihmal eyleseler, şer'an zikrolan fûrûşlara ve kahve-nûşlara ve men' ü define kadir olup men' etmeyen hakime ne lâzım olur?]

El-Cevap: [Kabayih-i mezbûreye mübâşeret ve te'ati edenler ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd ile men' ü zecr olunup zecirlerinde müsâhele eden hükkam azl olunmak lazımdır.]⁷

Hedefin kahve içmekten ziyade kahvehane olduğunu gösteren yukarıdaki fetva muhtemelen Kanuni'nin son yıllarında (1520-1566) ya da II. Selim döneminde verilmiştir. Kahvehaneye karşı yasaklamaların arttığı bu dönemde ulema kahve karşısında menfi bir duruş

⁶ M. Ertuğrul Düздаğ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972, s. 31.

⁷ Düздаğ, s. 32.

içerisindeydi, ancak ulemanın husumeti içeceği kendisine değil de, farklı bir toplumsallaşma imkanı sunan kahvehanedeki tüketimineydi. Bu sert tepki, ilk önce Eyüp'te ardından suriçi İstanbul ve Galata'daki bütün kahvehanelerin kapatılmasına sebebiyet verir. Haslar kadısına gönderilen fermanla "kasaba-i mezburede vaki' olan kahvehaneleri ref idüp min-ba'd kahvehane itdürmeyüp"⁸, birkaç zaman sonra Galata ve İstanbul Kadısına gönderilen fermanla "eger İstanbul'da ve eger Galata'da vaki' olan mey-hâne ve kahvehaneleri külliye def u ref idüp"⁹ ifadeleri yer almaktadır.

Fermanlardaki "bundan akdem nice def'a ahkam-ı şerife gönderilüp" ifadesi, kahvehane kapatmalarının yeni olmadığı, birkaç zaman öncesinden beri var olduğunu göstermektedir. Ancak kapatılan kahvehanelerin yerine yenileri açılmaya devam etti. Birkaç yıl sonra, 1583'te III. Murat (1574-1595) İstanbul kadısına şunları yazdı. "... emri celillükadrim mucebince bilkülliye kahvehanelerin ref eyleyüp minbaad kahvehane olmağa ruhsat vermeyip..."¹⁰ Ancak yasaklamalar kahvehanelerin çığ gibi büyümesinin önünü almakta yeterli olmadı. Kâtip Çelebi'nin değindiği üzere, her sokak başında bir kahvehane açılmaya başladı.¹¹

Yine de ulema arasındaki tartışma kahvehaneyi yalnız başına bırakmadı. Özellikle Şeyhulislam Bostanzade Efendi'nin fetvasıyla,¹² bir içecek olarak kahve bu tartışmadan ayrılmış olsa bile, Kadızadeli hareketi bu mekânların kötü ünlenmiş yerler konumunu güçlendirdiler.¹³ Sonunda, IV. Murat (1623-1640), 1633 tarihinde İstanbul'daki bütün kahvehanelerin kapatılmasını ve kahve içilmesini yasakladı. Sadece Haslar kadılığında 120 kahvehane kapatıldı.¹⁴

Kahvehane niçin siyasi iktidarın tepkisini çekti ve bir dizi yasaklama ile karşı karşıya geldi? Dini ve siyasi otoritenin menfi duruşu, neden kahveye değil de kahvehaneye yönelikti? Siyasi iktidar kahvehane üzerinde ne türden bir güç gösterisi yapmaktaydı? Siyasi iktidarın bu güç gösterisinde zaman içerisinde bir değişiklik oldu mu? Sonraki bölümlerde bu soruların cevapları verilmeye çalışılacaktır.

⁸ Mühimme Defterleri 7 155, 23 Rebî'u'l-âhir 975 / 26 Ekim 1567.

⁹ Mühimme Defterleri 7 1453, 26 Zilkade 975/ 23 Mayıs 1568

¹⁰ 19 Safer 991 / 14 Mart 1583. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1935, s. 146-147.

¹¹ Çelebi, 1957, s. 48.

¹² Namık Açıkgöz, *Kahvename*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1999, s. 48.

¹³ M. Zilfi, *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, c1988, s. 145-146.

¹⁴ BOA, Bab-ı Asafi, A.DVN. 25/47, 27 Safer 1043 / 2 Eylül 1633.

II. Krizin Günah Keçisi: Kahvehaneler

Kahvehaneler, Osmanlı ekonomik ve toplumsal hayatının dönüşüme başladığı dönemde bir şehir çevresinde ortaya çıktı ve yayıldı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geleneksel Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı, ekonomik kriz, yerel yönetimlerdeki değişiklikler, şehirleşme, dini canlanmalar, vergilendirme sisteminde ve hükümet yapısındaki değişiklikler gibi büyük bir dönüşüme sahne oldu.¹⁵

Özellikle iç içe geçmiş iki durum; bazı bölgelerdeki yoğun nüfus artışı¹⁶ ve tımar sisteminin bozulması¹⁷ klasik Osmanlı sistemindeki mevcut düzeni tehdit etti. On altıncı yüzyıl boyunca, - Avrupa'ya paralel olarak-, Osmanlı hakimiyeti altındaki nüfus ciddi bir şekilde arttı. Klasik Osmanlı ekonomik sistemindeki değişim nüfus hareketliliğine neden oldu; kimileri celali hareketine katılırken, kimisi de İstanbul'a göç etti. Özellikle İstanbul'a gelen çok sayıdaki göçmen şehirde hayatı zorlaştırdı, çünkü bir taraftan yerel bölgelerden toplanan vergiler azaldı diğer taraftan da başkent in erzağını sağlamak zorlaştı.¹⁸ Sonunda, bütün bu gelişmeler otoriteyi bu akını durdurmak için çok sayıda buyruk çıkarmaya zorladı.¹⁹ Hatta topraktan ayrılma ve şehirlere akın etme on sekizinci yüzyılda da devam etti. Bu topraksız insanlar, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı toplumunu şekillendirmede önemli roller oynayan çeşitli grupların çekirdeğini oluşturdular.

Bu doğrudan etkilerinin yanı sıra, nüfus baskısı ve tarımsal altüst olma önemli bir sonuca yol açtı; çoğunluğu gençlerden oluşan çok sayıdaki göçmen, sosyal hareketliliği artırdı ve mevcut hiyerarşik yapıyı etkiledi. Koçi Bey, geleneksel toplumsal katmanlaşmanın çözüldüğünü vurgulayarak, vergi ödeyen reyanın at binmeye ve yönetici elit gibi giyinmeye başladığından yakınmaktadır.²⁰ Bu türden bir sosyal hareketlilikten rahatsızlığını ifade etmede Koçi Bey yalnız değildir. Nitekim Mustafa Ali gibi *nasihatname* yazarlarının birçoğu, statüskonun korunmasına işaret etmekte ve sosyal hareketlilik ve toplumsal katmanlar

¹⁵ Yeniçağ başlarında Osmanlı'da değişim ve dönüşüm için bkz. Rif'at Abou-el-Hajj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* Albany: State University of New York Press, 1991; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (eds.) Halil İnalçık ve Donald Quataert, vol. 1, New York: Cambridge University Press, 1994.

¹⁶ Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1630*, London, Oxford University Press, 1972.

¹⁷ Halil İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* Vol. I, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997, c1994, s. 197-187.

¹⁸ Halil İnalçık, "İstanbul". *El*

¹⁹ Suraiya Faroqhi, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater İstanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica*, 30, 1998, s. 163-83.

²⁰ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, ed. by Yılmaz Kurt, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

arasındaki elastiklik hususunda şikâyetle bulunmaktadırlar. Bu şikâyetler herkesin yerini, konumunu, haddini bilmesine dayanan sistemin sınırlarını zorlamalardan ortaya çıkan hoşnutsuzluğu dile getirmektedir.

Herhangi bir zamanda ve mekânda kamusal ahlak standartları, mevcut siyasi, toplumsal ve ekonomik şartlardan ve geleneksel ahlaki kurumların katılığında ciddi manada etkilenir. Diğer bir ifade ile kriz zamanlarında yöneticiler genellikle eski ihtişamı yeniden diriltmek için püritenik uygulamalara yönelirler. Bir arşiv belgesi, Osmanlı yönetici elitinin kargaşa zamanlarında nasıl davrandığının resmini çizmektedir. Haslar kadısına gönderilen bir buyruk,²¹ alkollü içeceklerin ve bozanın satışının yasaklanması; pazarda oyunların ve satrancın yasaklanması; bütün kahvehanelerin kapatılması; fahişelerin cezalandırılması ve esnafın uyarılması gibi yasaklamaları içermektedir.²² Diğer bir ifade ile, Sultan kriz dönemlerinde idare ettiği insanları yasaklayıcı yasalarla (sumptuary law) kontrol altına almaya çalışmaktadır. Aynı minval üzere, III. Selim 1789 tarihinde tahta çıktığında, ilk iş olarak ahlaki kodlara uymaya yönelik bir dizi yasaklamalar getirdi. Bunlar arasında fahişelerin cezalandırılması,²³ asker kaçkınların cezalandırılması,²⁴ kahvehanelerin bazılarının kapatılması, Boğaziçi ve Haliç'in iki yakasında ve Galata'daki meyhanelerin kapatılması²⁵ yer almaktadır.

Yukarıdaki yasaklayıcı adımlar, bir taraftan, mutlakiyetçi rejimin toplumdaki bütün dinamikler üzerine iktidarını gösterme gayreti olarak okunabilir. Öte yandan, bu adımlar, reayayı doğruluk üzere yönlendirmesi gibi hükümetin teorik görevlerinden birisini gerçekleştirme olarak da düşünülebilir. Diğer bir ifade ile, bunlar “*al-amr bi'l-ma'ruf ve al-nayh 'an al-munkar*” düşüncesinin bir yansıması olabilir. Bu yorum normatif gibi gözükse de, arşiv belgelerinden yönetici elitin bu türden bir politika güttüğünün izlerini takip etmek mümkündür. Yöneticiler kamu yaşamındaki bu faaliyetleri, “ahlaki yozlaşma” olarak gördüler ve onları yasaklayarak önleme yoluna gittiler.

Yönetici elit açısından, boş insanlardan yüksek seviye bürokratlara uzanan çeşitli müdaviimleriyle kahvehaneler toplumsal karışıklık için en uygun yerdi. Kahvehane

²¹ Mühimme Defterleri 7 155 23 Reb'ü'l-âhir 975 / 26 Aralık 1567.

²² ... şürb-i hamr idenleri ve Tatar bozası işleyenleri men' idüp giderdüp ve bulunan fahişeleri habsidüp.... cami-i şerif kurbinde ve çarsuda nerd ü satranc oynayanları ve çalgu çalanları men' idüp.... ve kasaba-i mezburede vakı' olan **kahvehaneleri** ref' idüp min-ba'd **kahvehane** itdürmeyüp ve bi'l-cümle kasaba-i mezburda alat-ı lehv ü tarab ve sayir şer'-ı şerife mugayir olan evza'u etvarı ref' eyleyüp ve kefilsüz kimesne komayup ve ehl-i suka dahi tenbih idesin ki, eksük satmayup narh-ı ruzi üzere alup satalar....

²³ BOA, Hatt-ı Hümayun 9402, 1204 / 1789.

²⁴ BOA, Hatt-ı Hümayun 11497, 1204 / 1789.

²⁵ BOA, Hatt-ı Hümayun 11503, 1205 / 1789.

müdavimleri toplumda sosyal esnekliği yeniden üretebilecek kapasiteye sahip heterojen özelliklere sahipti. Aslında, temel sorun kahvehanenin geleneksel toplumsal katmanlaşma normlarına meydan okumasıydı. Osmanlı klasik meşruiyet anlayışında, yönetenler, *askeri* ile yönetilenler, *reaya* arasında temel bir ikilik vardı ve temel gelir kaynağı olan reayanın askeri sınıfa girmesi müsaade edilmezdi.²⁶ Dolayısıyla, herkes kendi konumunda kalmalıydı. Kahvehanenin yaptığı, birbirine karışan müdavimleri ve siyasi fonksiyonu ile klasik meşruiyet anlayışını bozmaktı. Diğer bir ifade ile kahvehane klasik toplum anlayışının çözümlenmesinin bir yansımasıydı.

Kahvehane müdavimlerinin birbirleriyle karışması, mevcut düzeni korumak için kılık kıyafet kuralları ya da sokakta reayanın ata binmesi gibi çeşitli düzenlemeler uygulayan yönetici elitin tepkisiyle karşılaştı. Bu iktidar sahipleri geleneksel “mutlakiyetçiliği” korumak için, muhalefet merkezi potansiyeline sahip kahvehane ve meyhane gibi mekânlara karşı yasaklayıcı politikalar uygulamaya çalıştılar. Mustafa Ali ve Naima'nın bu mekânlara karşı olumsuz duruşları bu türden bir algılamamanın parçasıdır. Nitekim Osmanlı kroniklerin birçoğu kahvehane müdavimlerinin çoğulculuğunu olumsuz bağlamda değerlendirmektedirler. Dolayısıyla, ilk kahvehanelerin müşterilerini yüksek zümre mensubu olarak ifade etmekte ve zaman içerisinde toplumun alt tabakasından insanların bu mekanların müdavimi olduklarını ve kahvehanenin konumunu bozduğunu vurgulamaktadırlar.

Kahvehanenin ahlaksızlık, din karşıtlığı ve yolsuzluklarla ilintilendirilmesi yönetici elitin 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı devlet ve toplum düzeninde yaşanan krizi algılamasıyla birebir ilişkilidir. Nitekim, çağdaş birçok yazarın kahvehaneleri çoğulcu müdavimleri ve düzeni yıkıcı yönleri dolayısıyla olumsuz bir bağlamda ele aldılar ve merkezi otoritede birçok kez bütün kahvehaneleri kapatmaya çalıştı. Hatta, III. Murat, II. Selim ve IV. Murat gibi padişahların tahta çıktıklarında ilk yaptıkları iş halkın diğer toplanma mekanlarıyla birlikte kahvehanelerin kapatılması için emirler çıkarmak olmuştu. Özellikle, dini kurumların yozlaşmasından şikâyetçi olan ve dindeki yeniliklere karşı olan Kadızadelerden²⁷ etkilenen IV. Murat'ın uygulamaları en çok bilinenidir.

²⁶ Inalcık, 1997, s. 195.

²⁷ M. Zilfi, s. 129-181.

III. Devlet Sohbeti Kaynağı olarak Kahvehaneler

Kentsel karışıklık için bir metafor olmasının yanı sıra kahvehane aynı zamanda otoritelerin 'devlet sohbeti' diye adlandırdığı popüler siyasi söylem (söylenti) için elverişli bir mekan idi.²⁸ Gazete, magazin ve kitaplar gibi yazılı / basılı iletişim araçlarının nadir olduğu erken modern toplumlarda, insanların sözel araçlara bağlı oldukları muhakkaktır. Dolayısıyla, söylenti temel sosyal iletişim aracı olmakta ve toplumdaki en yeni haberleri yaymaktadır. Bu türden bir haber yayılması, kontrol edilemez özelliği dolayısıyla egemen güç için yazılı basından daha tehlikelidir.²⁹ Söylenti sıradan kelimeleri sözlü iletişim aracı olmaktan çıkarıp bir güç aracına dönüştürme yeteneğine sahiptir. "Söylenti sadece yazarı belli olmayan bir iletişim değildir, aynı zamanda açıkça ifade edilmeyen korkular ve istekler için bir araçtır."³⁰

Öte yandan söylentiyi kurulu düzene bir tehdit olarak algılama, yönetenler ile yönetilenler arasında bir ikilik öngören yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile, bu yönetim anlayışı, devletin siyasi alanı ile halkın ahlaki alanı arasında bir ayrım öngörür. Bu sistemde halk yöneticiye itaatte bulunmakla zorunludur. Bu kurallardaki herhangi bir sapma, sosyal çöküşün bir belirtisi olarak görülür. Dolayısıyla yöneticiler kamu alanındaki olup bitenlere karşı etkin önlemler alırlar.

Arşiv belgelerinde kahvehanelerin kışkırtıcı niteliği için sık sık kullanılan klişe "*fitne ve fesad ve beynimizde ihtilale ba'is olmağla*" dır. Bu suçlama klişesi birçok durumda kullanılmasına rağmen, her zaman aynı şeyi ifade etmesi gerekmez. Aşağıdaki belli durumlar kahvehanelerin fitneci bir mekan olarak algılanması ve devletin buna nasıl tepki verdiğini göstermektedir.

Sakka Çeşmesi çarşısında bir gruba katılan ve bir kahvehanedeki entrikaya dâhil olan bir ermeni idam edilir ve kahvehanede bulunanlardan bazıları Limni adasına sürgüne gönderilir.³¹ Bir başka durumda, Karaağaç Yalvaç çarşısında birkaç kişi kahvehane açıp fitneye sebebiyet veren işlerle uğraştıklarından kadıya şikâyet edilirler.³² Kasımpaşa'da İbiş

²⁸ 19. Yüzyılın ilk yarısı Osmanlı kahvehanelerinde söylenti ve kamuoyunun keşfi için, bkz. Cengiz Kırılı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol," *Toplum ve Bilim*, 83, Kış: 1999-2000, s. 58-77.

²⁹ Georges Lefebvre, *The Great Fear*, New York: Pantheon Books, 1973, s. 73.

³⁰ Steven Hahn, "Extravagant Expectations of Freedom: Rumour, Political Struggle, and the Christmas Insurrection Scare of 1865 in the American South," *Past & Present*, 157, November: 122-158. 1997, s. 123.

³¹ Çeşmi-zâde Mustafa Reşit, *Çeşmi-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, s. 25.

³² BOA, Cevdet Zaptiye 612, 1121 / 1709

adlı kişi kahvehanesinde dedikoduya sebebiyet verdiği için kahvehanesi yıktırılıp, kendisi de Bozcaada'ya sürgün edilmesi kararlaştırılmış.³³ Bütün bu örneklerde, iktidar çeşitli önlemlerle kahvehanedeki ahlaki yozlaşma ve söylentiye engellemeye çalışmaktadır.

Kahvehanedeki bu meydan okuyucu siyasi sohbet, sadece söylemsel bağlamda gerçekleşmez, aynı zamanda gösteri ve teatral şekilde de vuku bulur.³⁴ Doğası itibariyle Karagöz bir gösteri ya da komediden öte bir şeydir. Oyunun içeriği siyasi hiciv içermektedir. Mevcut Karagöz metinleri, çağdaş seyyahların değindikleri türden siyaset içermemelerine rağmen, siyasi hiciv Osmanlı Devletinin son yıllarına dek Karagöz'ün temel unsurlarındandır.

Bir batılı seyyaha göre, Karagöz, toplumsal ve siyasi hayata dair eleştirileri ile özgür bir basın gibi hareket etmektedir. “Karagöz, kefilsiz, damgasız, sorumlu editörsüz bir günlük gazetedir, korkunç bir gazetedir, çünkü yazmaz, çok sayıdaki abonesi için konuşur ve işaret verir.”³⁵ Bir yazarının olmaması ve anonim geleneğinin bir parçası olması onu daha özgür kılmakta ve kendisine karşı tavırları engellemektedir. Mesela, bazı oyunlar müstehcenlik içermekte ve phallus gibi aşırı şehvet öğelere yer vermektedir. Müstehcen Karagöz gösterilerini izleyen çocukları gören Nerval çok şaşırır. “Bu edepsiz figürün vicdansızca çocukların eline verilmesi inanılmaz bir şey. Bu anne ve babaların çocuklarına verebilecekleri en büyük hediyedir.”³⁶ Bu özellikleriyle Karagöz müşterileri için sadece boş zaman eğlencesi sunmaz aynı zamanda konuşulmayanları ifade etme imkanı sunar. Dolayısıyla Karagöz de kahvehane ile aynı kaderi paylaşır ve birçok defa yasaklanma ile yüz yüze gelir.

İktidarın Kahvehaneler Üzerindeki Güç Gösterisi

Yukarıda da bahsedildiği üzere, siyasi önemleri arttığı oranda kahvehaneler siyasi iktidarın ve elitlerin dikkatini çekmiştir. Bu tanınmayla, Osmanlı sosyal ve siyasi yaşamının tecrübe ettiği krizin günah keçisi olarak addedildiler. Dolayısıyla, siyasi otorite mevcut

.... kasaba-i mezbure sukunda ba'zı kimesneler kahvehane ihdas edüp da'ima içinde ecnas-ı muhtelifce cem' olub fitne ve fesad ve beynimizde ihtilale ba'is olmağla kahvehane men' ve ref' olunması babında ...

³³ BOA, Cevdet Zaptıye 3665, Fi Evahiri Cemaziyel Evvel 1123 / 1711

“.....Kasım Paşa havalisinde kahveci İbiş nam şahıs kendü halinde olmayub kahvehanesinde erazil ve eşhas cem ile icray-ı fezayihce cesaret ve icray-ı keşâşi mucib vaz'a cür'et etmekden naşi mezkurun kahvehanesi hedm ettürülüp kendinin te'dib ve emsalini terhib zimmında çavuşbaşı mübaşeretüyle Bozcaada'ya nefyi ve icla olunmak.....”

³⁴ Uğur Kömüçoğlu, “Geçmişte Bir ‘Heterotopya’: Kahvehane”, Firdevs Gümüšoğlu (haz.), *XXI. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001, s. 93-105.

³⁵ Philip-Agnes Mery, *Constantinople et la Mer Noire*, Paris: Leprieur and Morizot, 1855, s. 358.

³⁶ Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, Vol. II., Paris: Charpentier, Libraire Editeur, 1862.

düzene bir tehdit olarak gördüğü kahvehane kamusallığını yasaklama yoluna gitti. İlk zamanlarda kahvehane üzerindeki iktidar gösterimi, bu kurumların tümüyle yasaklanması ve kapatılması şeklinde gerçekleşir. Siyasi iktidarın doğrudan müdahalesi özellikle II. Selim ve III. Murat'ın uygulamalarında gözüktür.³⁷ Bu yasaklamalarda, Sultan “*min-ba'd kahvehane itdürmeyüp*”³⁸ diye emir verir ve bütün kahvehaneler kapatılır. Bir diğer toptan kahvehane kapatma ise IV. Murat (1623-1640) döneminde gerçekleşir. Sultan kahve ve tütün tüketimini yasaklar ve İstanbul'daki bütün kahvehaneleri kapatır.

Bu yasaklama, son toptan kahvehane kapatma olur. Bu dönemden sonra, siyasi iktidar enerjisini kahvehaneleri devletin kontrolü ve gözetimi altına alacak mekanizmaları bulmaya yönlendirir. Dolayısıyla, tümüyle kahvehaneleri kapatmaksızın, “*ibreten liğ'ayr*” birkaç kahvehane kapatılır. Aşağıdaki ferman buna güzel bir örnektir.

.....ahmakan ve eblehan güruhu dahi kahvehanelerde ve berber dükkanlarında biribirilerine rivayet ederek had ve vazifelerinden hariç devlet-i aliyyeye müte'allik kelimât tevfevühüne cesaret eyledikleri ihbar olunduğuna binaen malayani ve hezeyan söylemeğe cesaret edenler ahz ve te'dib ve ta'zib olunmak lazım gelip..... bila tevaffuk mütecâsir olanlar meyanında bulunanlar ahz ve ibreten li'l-gayr te'dib ve hüküm-i siyaset icra kılınmak için.....³⁹

Bu ferman devletin halen daha kahvehaneleri “tehlikeli mekânlar” olarak görmeye devam ettiğini ancak bu mekânlar karşısındaki duruşunun değiştiğini göstermektedir. Bu politika değişikliği neden kaynaklandı? İlk neden kahvenin ekonomik değeri ile ilgilidir. Kahve ticareti ciddi bir gelir kaynağıdır ve kahveden alınan vergi devlet hazinesinin düzenli gelirlerinden birisidir. Nitekim kahve ve tütün gibi yeni metaller 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Avrupa ve Asya'da temel bir ticaret emtiası ve devlet hazinesinin önemli gelir kaynakları haline gelmişti.”⁴⁰ Hatta tarihçi Peçevi'nin değindiği üzere “sadrazamlar

³⁷ Mühimme Defterleri 7 155, 23 Rebî'u'l-âhir 975/ 26 Ekim 1567.

³⁸ Mühimme Defterleri 7 1453, 26 Zilkade 975/ 23 Mayıs 1568.

³⁹ BOA, Cevdet Zaptiye, 302, 27 Zilkade 1212 / 12 June 1798.

⁴⁰ Ariel Salzman, “The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)”, in *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire: An Introduction* (ed.) Donald Quataert Albany: SUNY Press, 2000, s. 89.

yatırım için büyük kahvehaneler açtılar ve ciddi gelirler elde ettiler.”⁴¹ Özellikle 18. yüzyılda kahvenin ekonomik değeri oldukça arttı.⁴²

Devletin kahvehaneler karşısındaki tavrının değişmesinde diğer önemli bir etken de, devlet ile tebaası arasındaki ilişkinin değişimidir. Temel politika, kamu alanının siyasi iktidar tarafından hegemonik kontrolünden devletin tebaasıyla uzlaşmasına doğru evrilir. Nitekim 18. yüzyılda hem devlet hem de kahvehaneler, 16 ve 17. yüzyıldakinden farklılaşmıştı. Bunların yanı sıra, kahveci esnafı olarak ekonomik hayatın içerisine dâhil olan yeniçerilerin mevcudiyeti siyasi iktidarın kahvehanelere karşı farklı bir tavır geliştirmesine neden oldu.⁴³ Dolayısıyla, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dönemsel olarak bütün kahvehaneleri kapatmaktan ziyade, siyasi iktidar “*merkumun te’dili ve emsalinin terhibi lazime olmakdan*”⁴⁴ ve “*ibreten li’l-ğayr*”⁴⁵ olarak kahvehaneler üzerinde bir gözetim mekanizması geliştirdi.

⁴¹ Peçevi, s. 363.

⁴² Mehmet Genç, “Contrôle et taxation du commerce du café dans l’Empire ottoman fin XVIIe – première moitié du XVIIIe siècle,” in *le commerce du café: avant l’ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe - XIXe siècle)* ed. by Michel Tuncschere, Cahier des annales islamologiques 20 – 2001, ss. 161-179.

⁴³ Yeniçeri kahvehaneleri için, bkz. Ali Çaksu. “The Janissary Coffeehouses in Late 18th Century Istanbul,” Yayınlanmamış bildiri, *Conference: Rethinking Culture in the Ottoman 18th Century*, Princeton University, 8-9 Ocak 2005.

⁴⁴ BOA, Cevdet Zaptiye 698, 20 Zilhicce 1218 / 1 Nisan 1804.

⁴⁵ BOA, Cevdet Zaptiye 774, 1207 / 1794